

Az állatkertek természetvédelmi paradigmaváltása

Persányi Miklós

Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium
1011 Budapest, Fő u. 44–50
E-mail: hpersanyi@yahoo.com

Összefoglaló: Az állatkertek hagyományos feladatai nagyot változtak az elmúlt évtizedben. A kezdeti látványosság-felmutatás után a leíró zoológiai, etológiai, fiziológiai és egyéb kutatási és akklimatizációs célok mellé később felzárkóztak a nevelési szerepkörök, majd megjelentek a veszélyeztetett fajokat megőrző törekvések. Számos állatfaj ennek köszönheti azt, hogy túlélte a 20. századot. A dolgozat szemelvényeket mutat fel ebből a munkából, majd bemutatja a vezető modern állatkertek törekvéseit a természetmegőrzésben, amelyet kontinentális, sőt szélesebb együttműködésben valósítanak meg természetvédelmi célú tenyésztéssel, széles körű szemléletformáló munkával, illetve legújabb tendenciaként az élőhelyek megőrzésébe történő bekapcsolódással. E folyamat várható eredménye az, hogy egy-két évtizeden belül a vezető néhány száz állatkert a világ egyik legnagyobb természetvédelmi hálózatává szerveződik, és az *in situ* tevékenység jelentős szellemi és anyagi donorává lesz. A dolgozat a trendek mellett konkrét külföldi és hazai példákat mutat be a folyamatok jellemzésére.

Kulcsszavak: állatkertészet, állatokhoz való viszony, domesztikáció, *ex situ* és *in situ* fajmegőrzés, természetvédő akciók, természetvédő szemlélet

Az állatokkal kapcsolatos szemléletváltozás

Az ember számára a történelem kezdetétől az állat zsákmány, ellenfél, de egyenrangú lény volt, amely gyakorta egyúttal isteni, felsőbbrendű kapcsolatokat is képviselt. Az újkor során gyökeresen változott a szemléletmód: az ember magát már egyértelműen úgy fogta fel, mint aki „úr a természet felett”. E szemléletmódban a háziállatok ipari produktumokká váltak, a vadállatokot vagy hasznosaknak, vagy károsaknak sorolták be – az ember igényei szerint. A szemléletváltozás folyamatának sajátos ikonográfiai tükröződése is van. A társadalom uralkodó felfogásában az állat riasztó fenevadból, szörnyű bestiából infantilizált karikatúrává, antropomorf mesefigurává lett (Persányi 1998).

E szemléletbeli átalakulás tükrözi az emberi uralom kiteljesedését a természet felett. 1600 óta kb. 300 emlős- és madárfajt pusztított ki az ember. Manapság a kipusztulás üteme tovább gyorsult. Mégis akadnak olyan állatfajok, amelyek elődeik sorsában osztoztak volna, és eltűntek volna a Földről, ha tudatos fajmegőrző munka eredményeként fent nem tartják őket. Néhány példa e fajokra: európai bő-

lény (*Bison bonasus*), arábiai oryx (*Oryx leucoryx*), oroszlán-majmocsák (*Leontocbeus rosalia*), kaliforniai kondor (*Gymnogyps californianus*), mauritiusi vércse (*Falco punctatus*), Bali seregély (*Leucopsar rothschildi*), Wyoming varangy (*Bufo baxteri*), Partula csigák (*Partula* spp.) stb. (Tudge 1991).

Az állatokkal kapcsolatos szemléletváltozás tehát nagyon látványos. De mit várhatunk új századunktól? Gyorsuló globalizációt, az invázió növekedését és robbanásszerű domesztikációt.

A „Természet bekerítésének” korát éljük: az emberi zónák között egyre zsugorodnak az ökoszisztéma-töredékek, a megmaradó „természetes” élőhelyeket – gyakran a szó szerinti értelemben is – bekeríti az ember. Sokszor azért, hogy a kívülről érkező rombolást fékezze, de sokszor csupán azért, hogy a természetes maradványok lakóit, vadon élő állatokat fizikailag is bezárja rezervátumaiba, nehogy benne, terményeiben, állataiban kárt tegyenek. De valójában kis arányokról van szó: a szárazföldek 4–6%-a, a tengerek 0,5%-a áll védelem alatt (Conway 1999). Ezeket a területeket egyre inkább állatkerti módszerekkel kell kezelni ahhoz, hogy fenntarthatóak legyenek. Ilyen módszerek például a kis populáció menedzsment, tervezett szaporodás, fogamzásgátlás, egyéb állományszabályozási, altatási, befogási, szállítási, állategészségügyi módszerek, zárttéri állatkezelési technikák stb.

Az állatkertek küldetésének változásai

Az ókori állattartó kertek az uralkodók hatalmi jelképének, kincseknek számítottak, és az uralkodó által meghódított térségek nagyságát, illetve az általuk legyőzött vad természetet képviselő vadállatok feletti uralmat is szimbolizálták. Persze volt tudományos jelentőségük is, hiszen az ókori Kínában a „Tudás Kertjeinek” is tekintették az állatgyűjteményeket.

A középkori vadasparkok és menaszériák mutattak ugyan némi rokonságot ókori elődeikkel, hiszen itt is a hatalom szimbólumairól van szó. A vadászati célú vadaskertek esetében a főúri kényelem és luxus is fontos szempont volt, hiszen így a vadászat sokkal eredményesebb lehetett az élvezője számára. Az egzotikus állatok bemutatása olykor köznépi látványosság is lehetett, hiszen a felfedezések és a gyarmatosítás révén egyre több egzotikus állat került Európába. Az újkorban az állatgyűjtemények a polgárok látványosságaiává váltak, hiszen a feltörekedett polgárság a régi főúri rend minden privilégiumában részesedni akart – miért éppen a menaszériák maradtak volna ki a sorból. A modern állatkertek tehát éppúgy a polgári társadalom kultúrintézményeiként jöttek létre – jórészt a 19. század folyamán –, mint a nyilvános múzeumok, a népszínházak vagy az állami operaházak.

Tehát a modern állatkertekről a 19. századtól beszélhetünk, és bár akad két még ma is létező régebbi állatkert (a Tierpark Schönbrunn és a Menagerie des Jardin des Plantes), a legelső valóban modern szándékkal létrehozott állatkert a London Zoo volt a Regent's Park-ban, amelyet 1826-ban nyitott meg a London Zoological Society azzal a céllal, hogy ott tudományos kutatást végezzenek, elsősorban természetleírásai és akklimatizációs célok érdekében (Kisling 2000).

A 20. század a szisztematikus zoológusok és akklimatizátorok korával kezdődött az állatkertek számára, majd a század végére a tudományos fajmegőrzés vált a fő törekvéssé, amelynek kezdetei 1923-ig vezethetők vissza.

Korunk állatkertjei változatos képet mutatnak. A világon összesen kb. tízezer állatkert van, és ezeket mintegy 600 millió látogató keresi fel évente – a Föld lakosságának egytizede. Közülük a természetvédelem, az oktatás, a tudomány iránt elkötelezett hálózatba szervezett kb. 1500 intézmény, amelyekben kb. 8–10 ezer zoológus, állatorvos, kutató, egyéb diplomás szakember dolgozik (IUDZG–CBSG 1993). Ezek között az intézmények között nagyon kiterjedt nemzetközi kapcsolatrendszer működik, és tevékenységük számos elemét, de különösen a természetvédelmi és a fajmegőrzési munkát alaposan összehangolják.

A világhálózat központi eleme az Állatkerti Világszövetség (WAZA: World Association of Zoos and Aquariums). Emellett működnek regionális és kontinentális szervezetek, mint például Európában az Európai Állatkertek és Akváriumok Szövetsége (EAZA: European Association of Zoos and Aquaria), illetve ettől függetlenül más európai állatkerti szakmai szervezetek, EUAC (The European Union of Aquarium Curators), EAZWV (European Association of Zoo and Wildlife Veterinarians), EZE (European Zoo Educators).

Az állatkertek modern küldetését általában 4 fő tevékenységi körben szokták meghatározni: (1) szemléletformálás, oktatás és nevelés, (2) természetvédelmi feladatok, (3) tudományos kutatások és (4) értékes szabadidős program. Valamennyi között a döntő jelentőségű a szemléletformálás, oktatás és nevelés érdekében végzett állatkerti munka (Persányi 1993). Néhány szemléletes példa a budapesti állatkert 2001. évi oktatási tevékenységéről: tanórai látogatás keretében 87 ezer óvodás és iskolás látogatott el az állatkertbe, tanórán kívüli programok keretében 14 szakör működött 280 résztvevővel, graduális pedagógusképzés keretében 299 főt fogadtunk, gyakorlaton 219, fakultáción 48 főt. Az akkreditált pedagógusképzés 3 csoportjában, 94 óvónő, tanító, tanár vett részt. A nyári „Zoo-Táborokban” 900 gyerek töltött el egy-egy hetet.

A kutatás, fejlesztés terén a régóta végzett leíró rendszertani, etológiai, fiziológiai, vadállatok kezelésének módszereire irányuló stb. kutatások mellett az utóbbi két évtizedben megerősödtek, és mára túlsúlyba kerültek a szaporodásbiológiai,

populációgenetikai, a kis egyedszámú állományok menedzsmentjével kapcsolatos, kutatások. Az állatkerti kutatást és fejlesztést ma már nemzetközi tudományos folyóiratok, konferenciák, szakkönyvek sokasága szolgálja.

Új fogaskerék a természetvédelmi gépezetben

Az állatkertek természetvédelmi tevékenységének jellemző formái a következők: (1) szemléletformálás, oktatás, nevelés, (2) mentő tevékenység, (3) *ex situ* fajmegőrzés: természetvédelmi tenyésztés nemzetközi koordinációval, (4) természetvédelmi célú kutatás-fejlesztés, (5) élőhelyek megőrzésének támogatása, (6) természetvédelmi propaganda, nyomásgyakorlás.

A mentőmunka jellegzetes példája a sérült, vadon élő állatok befogadása, gyógyítása vagy az elárvult állatok felnevelése. A budapesti állatkert pl. 2001-ben 51 védett madárfaj 267 sérült egyedét fogadta, kezelés után pedig 175 egyedet lehetett visszatelepíteni. A mentőmunka sajátos formája a természetvédelmi hatóságok támogatása, amely elsősorban a csempészekről vagy illegális állattartóktól elkobzott állatok elhelyezését, kezelését, ellátását jelenti. 2001-ben pl. 306 görög teknőst fogadtak a magyar állatkertek, zömük 2002-ben visszakerült élőhelyükre. A természetvédelem állatorvosi vonatkozásairól pedig 2003-ban tudományos konferenciát is szervez a budapesti állatkert.

Az *ex situ* fajmegőrzés lehetőségét és gyakorlati hasznosságát egy-két évtizeddel ezelőtt gyakorta megkérdőjelezték, pedig hosszú múltra visszatekintő tevékenységről van szó. A jól dokumentált kezdetek 1923-ra nyúlnak vissza, amikor európai zoológusok és állatkertészek (ami annak idején szakemberek szét nem választható körét jelentette) alapították meg a Nemzetközi Bölénymentő Társaságot. Törzskönyvezéssel, összehangolt tenyésztéssel végül ennek az erőfeszítésnek volt köszönhető, hogy Európa legnagyobb ősi állatfaja túlélte a második világháborút. Azóta több tucat állatfaj köszönheti fennmaradását hasonló *ex situ* tevékenységeknek.

Emiatt is került a Biodiverzitás Egyezménybe (Rio de Janeiro 1992) – amely az élővilágra vonatkozó legnagyobb és legszélesebb spektrumú nemzetközi egyezmény – olyan rendelkezés, amely az úgynevezett *ex situ* megőrzés, tehát az élővilág-megőrzés nem a szabad környezetben, hanem ilyen céllal létesített intézményekben, génbankokban, állatkertekben, botanikus kertekben, arborétumokban történő formáiról szól. Előírja ez az egyezmény, hogy az egyes országoknak létesíteniük kell és fenn kell tartaniuk ilyen intézményeket a növények, állatok és mikroorganizmusok megőrzésére és a velük kapcsolatos kutatásokra, különösen azon országokban, ahol a kérdéses szervezetek természetesen is előfordultak vagy elő-

fordulnak. Ez aláhúzza az ilyen génmegőrző központoknak, így az állatkertnek is azt a szerepét, amit az úgynevezett őshonos fajok fenntartásában játszhatnak, ill. be kell tölteniük. Rendelkezik az egyezmény arról is, hogy olyan intézkedésekről kell gondoskodjanak az országok, amelyek a veszélyeztetett fajok természetes élőhelyeikre történő visszatelepítését vagy állományának erősítését szolgálják (IUDZG–CBSG 1993).

Ma a világ több kontinensén állatkertek gondosan összehangolt regionális tenyésztési programjai működnek. Pl. Európában 140 EEP-program és 95 törzskönyv, továbbá 40 TAG (taxon-tanácsadó csoport) szolgálja a fajmegőrzés fő kereit. Nézzünk egy konkrét példát, az Amur tigrisekből (*Panthera tigris altaica*) vadonban 150–250 egyed él, miközben 141 állatkertben 396 egyed van, ebből fogásban született 95%. Ez a populáció biztosítani képes az Amur tigris fennmaradását akkor is, ha a vadonban élő állomány összeomlana. (Igaz ez még akkor is, ha figyelembe vesszük azt, hogy a ragadozók visszatelepítése sokkal bonyolultabb, mint például növényevő fajoké. A követendő módszereket az IUCN irányelvei rögzítik, és ezekhez az állatkerti tenyésztési programok mindenkor szigorúan ragaszkodnak.)

Az *ex situ* állományok kezelésének központi szereplője az ISIS rendszer (International Species Information System). 6 kontinensről, 54 országból, 576 intézmény a tagja a rendszernek, amely kb. 8000 állatfaj 1,44 millió egyedéről tart adatot, közöttük kb. 350 ezer ma élő állatról. Az adatokból például kiderül, hogy az új állatkerti emlősök 92%-a, madarak 71%-a állatkerti születésű (Kleinmann 1996).

A természetvédelmi szemléletformálás újszerű eszközei az állatkertek, illetve szövetségeik által szervezett védelmi célú konferenciák, kampányok, amelyekből nemzetközi szinten több százat lehetne említeni (Robinson 1989). Magyarországon ez a tevékenység még a kezdeteknél tart, de megemlíthetjük a Fővárosi Állat- és Növénykert által 2001-ben indított rákosi vipera projektet, amely forráskutatást, nemzetközi populáció- és élőhelyfelmérő szemináriumot, tudományos kiadványok összeállítását és kiadását, illetve egy tenyésztő állomás – szaporító és megfigyelő labor – létesítését jelentette. Érdeemes felidézni az EAZA Tigris Kampányt is, amely éppen 2002 folyamán állítja e fajt európai érdeklődésbe. A kampány során gyűjtött adományokból a következő *in situ* projekteket támogatják majd: Szumátrán az orvvadászat csökkentését, az Élővilág Elleni Bűnüldözési Központ működését, és olajpálma-ültetvények ökológiai folyosóvá tételét, Oroszországban tűzoltóbrigádok működését a határvidék tigriselőhelyein, évenkénti tigrisfesztivál megrendezését két Amur vidéki városban, Thaiföldön egy Vadvédelmi Tréning Központ létesítését, Indiában járművek beszerzését a vadőröknek tigrises védett területeken, az ember–tigris konfliktusok rendezését szolgáló tigris-áttelepítéseket és betelepített emberek kitelepítését a Kudremukh védett területről.

Az állatkertek által végzett *in situ* programok is sokrétűek lehetnek. Hagyományosabbak a kutatások, pl. az Amboseli Nemzeti Parkban (Kenya) a páviánok ökológiája, etológiája tárgykorban a chicagói Brookfield Zoo, az Etióp-magasföld természetes vegetációja és fenntartásának lehetőségei témában a London Zoo, a fehér gólya gyűrűzési programban a spanyolországi Jerez Zoo munkatársai működtek az utóbbi években. De több száz hasonló projektet lehetne említeni! Az *in situ* állatkerti tevékenység viszonylag új formája az, amikor valamely állatkert nem tudományos, hanem társadalmi vonatkozású kezdeményezést tesz, így pl. nemrég a Kongó-medence esőerdejének védelme érdekében a helyi lakosság megnyerésére indított programot a Brookfield Zoo. A Wildlife Conservation Society a Bronx Zoo-ban (New York) létesített Kongó-kiállítás éves bevételéből 1 millió dollár adományt ad át évente a Kongó vidék védelmét szolgáló akciókra.

Az állatkerti szponzoráció azonban nemcsak pénzzel történik, hanem befolyással és különösen szaktudással, amit egyébként pénzzel sem lehetne megszerezni. Hazai állatkertek esetében is van már példa az *in situ* természetvédelmi akciókra. Így a Fővárosi Állat- és Növénykert az adriai Cres szigetén már második éve működik együtt egy horvát természetvédelmi szervezettel az Eco-Center Beli-vel az Adriai Fakó Keselyű Programban. Ez a munka sokféle: védelmi és mentő létesítmények építése, műszerek adományozása, nemzetközi szervezés és tudományos kutatómunka formájában valósul meg. Egy másik hazai akció az, hogy a Fővárosi Állat- és Növénykert mintegy hat éve dolgozik a Vidra Alapítvánnyal és a Somogy Természetvédelmi Szervezettel a Vidra Programon, amely szintén számos elemből tevődik össze, pl. monitoring, havária felmérés, mentés, az élőhelyvédelem, ökoturizmus és oktatás támogatása.

Jó példa tömegek informálására és egyidejű politikai nyomásgyakorlásra az EAZA Esőerdő és Dzsungelhús Kampánya. Az előbbit az atlanti (brazil) esőerdők védelmére 2001–2002 során szervezték. Eredményeként 20 országból 92 állatkertben kiállítások, rendezvények, médiaakciók szerveződtek és 200 ezer eurót gyűjtöttek elsősorban ökológiai folyosók létesítéséhez. A szervezett élőhely-rekonstrukciós költségek alapján minden euróból 1 négyzetméter erdő újratelepítése volt lehetséges. Például a Szegedi Vadaspark 1500 eurót gyűjtött, és éppúgy büszke eredményére, mint azok a szegedi emberek, akik ehhez a célhoz hozzájárulhattak. Az EAZA Dzsungelhús Kampánya során pedig közel 2 millió aláírás gyűlt össze, amelyet az Európai Unióhoz juttatott el, követelve az Unió intézkedését a pusztítás megfékezéséhez. Az aláírások közül 116 ezer Magyarországról került Brüsszelbe.

Az állatkertek természetesen nem önmagukban próbálják természetvédelmi küldetésüket teljesíteni. A különböző nemzetközi, nemzeti, állami vagy nem kormányzati természetvédő szervezetek sokaságával működnek együtt akár az egyes

állatkertek akcióit, akár a nemzetközileg koordinált tevékenységeket tekintjük. Persze vannak állandó partnerek is, mint például az IUCN (CBSG) Természetvédelmi Tenyésztési Bizottsága vagy az SSC (Fajok Túlélési Bizottsága) (Seal 1996).

William Conway a hajdani New York Bronx-i állatkertet fenntartó társaságból szervezte meg egy évtizede a Wildlife Conservation Society-t, mely mára a világ egyik legjelentősebb nemzetközi természetvédő donor szervezetévé vált, és sok száz projektet támogat öt kontinensen. Ő írta a következőket, amely jelen dolgozat mottója is lehetne: „A 21. századi állatkert legyen az élővilág elszegényedése elleni végvár; egy időgép, amely folyamatosságot vásárol a Vadon fogyatkozó lakóinak; és jobban, mint valaha, legyen az emberek számára a vadvilág elsődleges megismertetője, a környezetvédelmi ismeretek terjesztője, és a természetvédők toborzó központja.” (Conway 1999).

Tehát az állatkertek természetvédelmi paradigmaváltásának idejét éljük. Ennek oka részben az, hogy az állatokkal kapcsolatos szemlélet korunkra döntően megváltozott. E korban kultúrtörténeti szükségszerűség az állatkerteknek nemcsak a léte, de az átváltozása is. Az állatkertek modern küldetése pedig az, hogy a természetvédelmi gépezet fontos alkotórészévé alakuljanak.

Irodalomjegyzék

- Conway, W. (1999): *The changing role of zoos in the 21st century*. – Keynote for the Annual Conference of the WZO, Pretoria, 18 October 1999, Wildlife Conservation Society, Bronx, New York (kézirat).
- IUDZG–CBGS, The World Zoo Organization and The Captive Breeding Specialist Group of IUCN/SSC (1993): *The World Zoo Conservation Strategy*. – Chicago Zoological Society, Brookfield, 76 pp.
- Kisling, V. N. Jr. (ed.) (2000): *Zoo and aquarium history: Ancient animal collections to zoological gardens*. – CRC Press, Boca Raton, 415 pp.
- Kleinmann, D. G. (ed.) (1996): *Wild animals in captivity: principles and techniques*. – The University of Chicago Press, Chicago–London, 639 pp.
- Persányi, M. (1993): Környezetkultúra – állatkertkultúra. – *Környezet és Fejlődés* 4(1–2): 7–17.
- Persányi, M. (1998): „Az állatkertben lehet látni a társadalom minden sajátosságát”. Interjú Sükösd M. & P. Szűcs J. – *Mozgó Világ* 4: 61–78.
- Robinson, M. H. (1989): The zoo that is not: education for conservation. – *Conservation Biology* 3(3): 213–215.
- Seal, U. (1996): *Budapest Zoological and Botanical Garden: A conservation planning overview*. – CBSG (Conservation Specialist Group SSC/IUCN), Minnesota, 13 pp.
- Tudge, C. (1991): *Last animals at the zoo: How mass extinction can be stopped*. – Hutchinson Radius, London, 266 pp.

Zoos shift their paradigms towards conservation

Persányi, M.

Hungarian Ministry of Environment and Water

H-1011, Budapest, Fő u. 44–50, Hungary

Abstract: The traditional role and image of zoos has substantially changed during the last few decades. In the first stage of the history of modern zoos the main goal was leisure attraction linked to scientific goals such as studying systematics, ethology, physiology as well as acclimatisation of exotic animals. Conservation of endangered animal species became an increasingly important objective in the 20th century zoos and the survival of numerous species was made possible only by captive breeding. This paper reviews several examples and the results of these activities, then gives an introduction into the conservation activities of leading contemporary zoos. These conservation activities now include conservation breeding and rescue of important specimens of protected species as well as awareness raising in the wide public for the protection of nature and, as a newest trend, the participation in the conservation of wildlife habitats. The expectable result of this trend is that some hundreds of the top zoos of the world organise themselves into one of the largest and most important conservation network of the world, which becomes an essential professional and financial donor of conservation projects all around the world. The paper gives specific international and Hungarian examples and analyses trends of this process.

Key words: conservation actions, conservation awareness, domestication, *ex situ* and *in situ* conservation of species, human-animal relationship, zoo theory